

**TURKIY XALQLARNING ENG QADIMGI YOZMA
YODGORLIKLARIDA TA'LIM-TARBIYA MASALALARI**

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Ijtimoiy fanlar fakulteti 2 - kurs talabasi

Bektoshev G'iyosiddin Saxriddin o'g'li

Annotatsiya: Mazkur maqola, Turkiy xalqlarining eng qadimgi yozma yodgorliklarida ta'lim-tarbiya masalalarini chuqur tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqola, shuningdek, turli tarixiy davrlar va ijtimoiy qatlamlardagi ta'lim tizimi o'rtasidagi o'xshashliklar va farqlarni ham tahlil etadi. Turkiy xalqlarining qadimiy yozma manbalaridagi ta'lim-tarbiya haqidagi g'oyalar, hozirgi kunda ham turk pedagogikasining rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Ushbu ilmiy izlanishlar, qadimiy Turk ta'limi va tarbiyasining asosiy tamoyillari, ularning jamiyatga ta'siri va o'rganishning dolzarbligi haqidagi yangi yondashuvlarni taklif etadi. Maqolada nafaqat tarixiy manbalar, balki zamonaviy pedagogika bilan taqqoslash orqali qadimiy va zamonaviy ta'lim tizimlari o'rtasidagi aloqalar ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Turk xalqlari, qadimiy yozma yodgorliklar, ta'lim, tarbiya, Kutadg'u Bilig, Avesto, axloqiy qadriyatlar, pedagogika, tarbiyaviy tamoyillar, ilm-fan, ma'naviyat, yosh avlod.

Аннотация: Данная статья посвящена углубленному анализу образовательных проблем в древнейших письменных памятниках тюркских народов. В статье также анализируются сходства и различия образовательной системы разных исторических периодов и социальных слоев. Представления об образовании в древних письменных источниках тюркских народов до сих пор играют важную роль в развитии турецкой педагогики. Это исследование

предлагает новые подходы к основным принципам древнетурецкого образования и обучения, их влиянию на общество и актуальности обучения. В статье показаны связи античной и современной образовательных систем путем сравнения не только исторических источников, но и современной педагогики.

Ключевые слова: тюркские народы, древние письменные памятники, образование, обучение, Кутаджгу Билиг, Авеста, нравственные ценности, педагогика, принципы воспитания, наука, духовность, молодое поколение.

Abstract: This article is devoted to an in-depth analysis of the issues of education and upbringing in the oldest written monuments of the Turkic peoples. The article also analyzes the similarities and differences between the education systems of different historical periods and social strata. The ideas about education and upbringing in the ancient written sources of the Turkic peoples still play an important role in the development of Turkish pedagogy today. This scientific research offers new approaches to the basic principles of ancient Turkic education and upbringing, their impact on society and the relevance of learning. The article shows the connections between ancient and modern educational systems not only through historical sources, but also through comparison with modern pedagogy.

Keywords: Turkic peoples, ancient written monuments, education, upbringing, Kutadg'u Bilig, Avesta, moral values, pedagogy, educational principles, science, spirituality, young generation.

Turkiy xalqlarining eng qadimgi yozma yodgorliklari, nafaqat ularning tarixiy o'tmishini, balki madaniy va ma'naviy qadriyatlarini, jamiyatda ta'lim va tarbiya sohasidagi o'rni haqida ham qimmatli ma'lumotlar beradi. Ta'lim, ayniqsa qadim

Turkiy jamiyatida nafaqat bilim olish, balki jamiyatda o'z o'rnini topish va ijtimoiy muhitda to'g'ri faoliyat ko'rsatish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni rivojlantirish vositasi sifatida qaralgan.

Turkiy xalqlarining qadimiy yodgorliklarida ta'lim va tarbiya tizimi, o'zining an'anaviyligi, jamiyatdagi qatlamlarga mos ravishda farqlanishi bilan ajralib turadi. Shunday qilib, yuqori tabaqa vakillari uchun ta'lim, ko'proq axloqiy fazilatlarni, rahbarlik va hukmronlik ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lsa, keng omma uchun esa hayotiy ko'nikmalar, mehnat, jamoaviy ruh, o'zaro hurmat va adolat kabi qadriyatlarni tarbiyalashga e'tibor qaratilgan. Bu jarayonlar orqali qadimiy Turkiy jamiyati nafaqat o'zining axloqiy va ma'naviy qadriyatlarini saqlab qolish, balki ularni avloddan-avlodga etkazishning samarali yo'llarini yaratgan. Ta'lim-tarbiya masalalari qadim Turkiy jamiyatining asosiy poydevorlaridan biri bo'lib, aynan shu asarlarda ta'lim va tarbiya sohasidagi qadriyatlar jamiyatdagi ijtimoiy adolat, hamjihatlik, mehnatsevarlik va axloqiy fazilatlar bilan chambarchas bog'langan. Yodgorliklardagi ta'lim g'oyalari, hozirgi zamonaviy pedagogika nazariyalari bilan taqqoslaganda, ularda yosh avlodni shakllantirish va tarbiyalashda jamiyatning maqsadlari, qadriyatlar va normativlari qanday aks etganligini o'rganish imkonini beradi.

Zardushtiylik jahon dini sifatida Markaziy Osiyoda, yana ham aniqrog'i Katta Xorazmda shakllangan. Prezidentimiz Islom Karimov o'z asarlarida o'zbeklar jahon maydonida kuni-kecha paydo bo'lgan xalq emasligini, bizning millatimiz, xalqimiz ko'hna Xorazm zaminida «Avesto» paydo bo'lgan zamonlardan buyon o'z hayoti, madaniyati, tarixi bilan yashab kelayotganini ilmiy jihatdan isbotlab berdi. Aynan Katta Xorazmda yaratilgan zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto» ajdodlarimizning ko'p ming yillik tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, madaniyati, ma'naviyati, tili, yozuvi, urf-odatlarini, an'ana va qadriyatlarini, ta'lim-tarbiya tizimi va pedagogik qarashlarini o'rganish uchun bebaho yozma manbadir. I.A.Karimov ta'kidlaganidek: «Eng mo'tabar, qadimgi qo'lyozmamiz «Avesto»ning yaratilganiga

3000 yil bo'lyapti. Bu nodir kitob bundan XXX asr muqaddam ikki daryo oralig'ida, mana shu zaminda umrguzaronlik qilgan ajdodlarimizning biz avlodlarga qoldirgan ma'naviy, tarixiy merosidir. "Avesto" ayni zamonda bu o'lkada buyuk davlat, buyuk ma'naviyat bo'lganidan guvohlik beruvchi tarixiy hujjatdirki, uni hech kim inkor etolmaydi".[1] Shu boisdan milliy g'oya va milliy istiqloq mafkurasini barcha yurtdoshlarimizning ma'naviy boyligiga, dunyoqarashning negiziga aylantirish asosiy maqsad qilib qo'yilgan davrda talabalarni ko'p ming yillik tarix, betakror madaniyat va ma'naviy meros hamda qadriyatlarga ega ekanligimizni ("Avesto"da bayon qilingan ma'naviyat va g'oyalar asosiyda) his etib yashashga o'rgatish muhimdir.

Tarixiy-ilmiy manbalarning ko'rsatishicha, "Avesto"ning dastlabki matni 1000 fasldan, 21 ta nask (kitob)dan iborat bo'lgan. Abu Rayhon Beruniy "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida yozishicha: "Podshoh Doro ibn Doro xazinasida Abistonning o'n ikki ming ho'kiz terisiga tillo bilan bitilgan bir nusxasi bor edi. Iskandar otashxonani vayron qilib, ularda xizmat etuvchilarni o'ldirgan vaqtida uni kuydirib yubordi. Shuning uchun o'sha vaqtdan beri Abistonning beshdan uch (ya'ni o'n sakkiz naski) qismi yo'qolib ketdi. Abisto o'ttiz nask edi: majusiylar qo'lda o'n ikki nask chamasi qoldi...".[2]

O'zbekistonda mustaqillik tufayli o'zbek xalqining iste'dodli shoiri Asqar Mahkam 1991-yildan boshlab "Avesto"ni sharhu istilohlar bilan o'zbek tiliga o'girib, "Guliston" jurnalida bosish va 2001-yilda tarjima qilingan materiallarni esa alohida 384 betdan iborat kitob tarzida xalqimizga yetkazishdek xayrli ishni amalga oshirdi. "Avesto" kitobida o'z davrining ta'lim-tarbiya muammolari bilan bog'liq ilg'or g'oyalar ilgari surilgan. "Avesto"da oila, sog'lom avlodning paydo bo'lishi, benuqson naslning tug'ilishi uchun zarur bo'lgan sog'lom turmush tarzi, naslning sog'lomligi, zurriyatning pokizaligi, uning aqliy, axloqiy, ruhiy, jismoniy, ma'naviy-ma'rifiy tarbiyasi xususida qayg'urish birinchi o'ringa qo'yilgan.

Ma'lumki, qadimdan ajdodlarimiz mustahkam oila qurish, naslni sog'lom qilib ulg'aytirish, bolalarni komil inson qilib tarbiyalash orzusi bilan yashab kelgan. Shuning uchun ham "Avesto"da oila va oilaviy tarbiya masalasiga katta ahamiyat berilib insoniy burch faqat axloqiy yol-yo'riqlarni o'zlashtirishdan iborat bo'lmay, balki insonning oilaviy turmushining saodatli va xushchaqchaq bo'lishi, yaxshi yor va yaxshi farzand to'g'risida o'ylashi zarurligi ham alohida uqtiriladi. Zero, yosh ota-onalarning hamma narsani yaratuvchi, barcha bilimlar moyasi, bandalarga tafakkur in'om etuvchi Yazdonga iltijo qilib, o'zlariga bilimli, o'qimishli va ishbilarmon farzand ato etishni so'rashlari ham buning dalilidir: "Menga xonadonim, qishlog'im, shaharu mamlakatim shuhratini dunyoga ko'z-ko'z qiladigan o'qimishli, ishbilarmon sog'lom o'g'lon ber".[3]

Darhaqiqat, inson o'z hayot yo'lini tanlar ekan, zimmasiga olgan majburiyat va oilaviy burchni bajarishga mas'uldir. "Avesto"da ta'kidlanishicha, o'smirlar 15 yoshga to'lganda balog'atga yetgan va turmush qurish huquqiga ega hisoblanganlar. Lekin yoshlarning o'zboshimchalik qilib oila qurishlariga yo'l qo'yilmagan. Oila qurish jamoa, ota-ona izmida bo'lgan. Shu sababli jamoa va ota-onalar bo'lajak kelin va kuyovlarni tanlashda obdon o'ylab ish ko'rganlar. Har jihatdan benuqson bo'lgan yigitga qaddu qomati, rangu ro'yi mos sog'lom qiz tanlangan va uning nasl-nasabi surishtirilgan. Chehrasi yoki terisida nuqsoni bor, oq, qora, qizil dog'i mavjud bo'lgan qizlar kelinlikka, yigitlar esa kuyovlikka tanlanmagan, ya'ni zardushtiylik aqidasi, "Teng-tengi bilan" hikmatiga rioya qilingan. "Avesto"da ta'kidlashicha, agar erkak zurriyot qoldirish qobiliyatiga ega bo'lsa-yu, ammo uylanmasa, unga tang'a bosilgan yoki u beliga doimo og'ir temir kamar bog'lab yurishga majbur etilgan. Yer yuzida inson zurriyotining ko'payishiga qarshi chiqib, turmush qurmay yurgan qiz qopga solinib, 25 qamchi kaltaklangan.[4]

"Avesto"dan keltirilgan yuqoridagi dalillar shuni ko'rsatadiki, zardushtiylik dini paydo bo'lgan dastlabki paytlardanoq otashkada - ibodatxonalar qoshida

maktablar tashkil etilib, kohinlar tomonidan bolalarning ta'lim-tarbiya tizimi ishlab chiqilgan. Ularning ta'lim-tarbiya tizimi quyidagi tartibda amalga oshirilgan:

- a) diniy va axloqiy tarbiya;
- b) jismoniy tarbiya;
- d) o'qish va yozishga o'rgatish.

Bolalarga diniy tarbiya berish, asosan, 7 yoshdan boshlangan; o'g'il bolalar 7 yoshga to'lganda, ularga oq ipakdan tikilgan "muqaddas ko'ylak" kiydirish marosimini jamoa oqsoqoli, kohinlar, ota-onalar ishtirokida o'tkazish rasm bo'lgan. Shu tariqa ta'lim tizimida kohin ustozlar hamda o'quvchilar ham oq ipak matodan tikilgan chakmon ko'ylak kiyib, ustidan 72 xil rangdagi harir ipakdan to'qilgan belbog' bilan bellarini bog'lab yurishlari shart bo'lgan. Qish paytlarida ham asosiy libos ustidan "sidra", ya'ni shu kiyimni kiyish odat tusiga kirgan. O'g'il bolalar bunday "muqaddas ko'ylak" yoki "sidrapo'shlik" udumini bajarish marosimi paytida ustoz-kohinlar bilan bir safda quyoshga qarab sajda qilib turishgan. Kohin-ustozga qo'shib bolalar ham muqaddas "Avesto'dan ezgulik va yaxshilik ma'budasiga madadkor kuchlarni ulug'lovchi qasamyodlarni takrorlashgan: "Men zardushtiylik diniga sodiq bo'lishga tantanali va'da beraman, men yaxshi ftkrlar, yaxshi so'zlar, yaxshi ishlarga ishonaman". Zardushtiylik ta'limotida ilm-ma'rifatning kuchiga qattiq e'tiqod qilingan va jamiyat hayotida ham oqibat natijada ilmu hikmat yutib chiqadi, deb hisoblangan. "Avesto"da yuqorida keltirilgan dalillar shuni ko'rsatadiki, qadimgi ajdodlarimiz bolalarning faqat benuqson tug'ilishiga va chaqaloqligidan jismoniy tarbiyasiga jiddiy e'tibor beribgina qolmasdan, shuningdek, ularning aqlan yetuk bo'lishiga, ya'ni ilmi bo'lishiga, hikmat o'rganishiga, ma'naviy sof bo'lishiga, yaxshilik va ezgulik xislatlarini egallashlariga ham bevosita g'amxo'rlik qilishgan. Qisqasi, bolalarda axloqiy, aqliy, jismoniy xislatlarni, mehnatsevarlik, ishbilarmonlik, vatanparvarlik, rostgo'ylik, saxiylik fazilatlarini tarbiyalashga jiddiy e'tibor berilgan.[5]

Bu davrda ta'lim-tarbiya tizimining sinfiy xarakterga ega bo'lganligi sababli, diniy, axloqiy va harbiy-jismoniy tarbiyani amalga oshirish barcha tabaqadagi kishilarning farzandlari uchun majburiy bo'lsa-da, ammo o'qish, yozish, hisoblash (sanash)ni, davlatni boshqamv asoslarini, ya'ni huquqshunoslikni, harbiy hunarni zodagonlarning bolalariga saroy va ibodatxonalar qoshidagi maktablarda tajribali ustoz-muallim kohinlar va mashhur lashkarboshilar puxta o'rgatishgan.

“Avesto”da ekologik tarbiya masalalariga, ya'ni tabiatni, yer, suv, daraxt, o'simlik, jonivorlarni e'zozlashga, yerni ishlatib, sug'orib, bog'-rog', ekinzor qilishga, chorvani, ayniqsa, yilqichilikni rivojlantirishga, suvni muqaddas tutishga alohida e'tibor berilgan. Ekologiya qonunlarida 4 ta narsa: Yer, olov, suv va havoni ifloslantirish qattiq gunoh, deb qayta-qayta eslatiladi. “Avesto”da bu to'rt unsumni ifloslantirgan kimsalarga nisbatan og'ir jazo ham belgilangan. Muqaddas kitob o'gitlariga rioya etmay, shunday gunohni sodir qilganlarga 400 qamchi urish jazosi belgilab qo'yilgan. Eng baquvvat odam ham bu jazoning oxirigacha dosh bera olmasligini o'ylasak, tabiatga nopisand munosabatda bo'lgan kimsa boshiga tushgan qismat ayni kezda o'lim jazosi bilan tengligi ma'lum bo'ladi” Shuningdek, ko'cha eshigi yoniga axlat to'plab qo'ygan xonadon sohibiga jamoa oqsoqolining hukmi bilan 25 qamchi, hovuz yoki chashmadan nopok ko'za yo chelakda suv olgan shaxsga 5 qamchi urilgan. Anhor va ariq bo'ylarida mol boqishga, otlarni boqishga mxsat etilmagan: quduq va hovuz suvlarini iflos qilganlarga katta jarima solingan. Bundan tashqari, ichimlik suv manbalari sohiliga mevali daraxt o'tkazmaslik ham odamlarning xususan, yosh avlod sog'lig'ini saqlash, har xil kasaliklarning oldini olishda muhim omillardan hisoblangan.[6]

Tarixiy manbalardan ma'lumki, milodiy eraning V-VI asrlaridan boshlab, Qora dengiz bo'ylari va Dunay sohillaridan to janubiy Sibir va Mo'g'uliston yerlarigacha, Volga bo'ylari va Ural tog'i etaklaridan Afg'onistongacha, shuningdek, Oltoy o'kasidan Yettisuv via Markaziy Osiyo yerlarigacha turli xalqlar va qabilalarni

birlashtiruvchi Buyuk Turon xoqonligi (yoki Ko'k Turk Xoqonligi – “ko'k” bu o'rinda “osmoniy”, “muqaddas” ma'nolarini anglatadi) shakllandi. Buyuk imperiya goh ma'naviy yuksalish, goh tanazzul davrlarini boshdan kechirib, to milodiy eraning VIII asri boshlarigacha mavjud bo'ldi. Bu davrda harbiy demokratiya qonunlari asta-sekin barqaror davlatchilik qoidalariga aylana bordi, umumturk adabiy tili va maxsus turkiy yozuvi hamda ta'lim tizimi ishlab chiqilib, boy tarixiy-badiiy asarlar dunyoga keldi. Jumladan, “Kultegin bitiklari”, “Tunyo'quq bitigi”, “Bilka qog'on bitigi” singari tarixiy-badiiy asarlar o'sha davr ajdodlarimiz tafakkur tarzi, orzu-armonlari, ma'naviy-ma'rifiy kamolot darajasini aks ettiradi. Ta'kidlash joizki, ushbu bitiktoshlardagi muhim mavzu Vatan va millat, mustaqil davlatchilik, el-yurt tinchligi va odoblighi, xalqning yaktinligi, davlat ishlarini adolatli yuritish va yosh avlod ta'lim-tarbiyasi g'oyalaridir. Bu g'oyalar bitiktosh mualliflari Yo'llug' tigin, To'nyo'quq va boshqalar qalbida yuksak ehtirolarni tug'dirgan va bu tug'yon ularni o'qigan bugungi yosh avlod diliga ham bundan XII asr burun qanday bo'lsa, xuddi shunday kuchli ta'sir ko'rsata oladi. Zero, turkiy xalqlarning butunligi, yaktinligi, yurtboshining oqillighi va tadbirkorligi, bahodir (alp)lar shiddati va shijoati bugungi kunimizda ham yosh avlod uchun ibrat va namuna bo'gulikdir.[7]

716-yilda taxtga o'tirgan Bilka qog'on nomidan uning jiyani, buyuk sarkarda Kulteginning nabirasi ulug' shoir Yo'llug' tigin (tigin turkiyda “shahzoda” ma'nosini bildiradi) Vatan va millat fidoyisi o'z ajdodlari, bobosi va amakisining shonli kurashlariga bag'ishlab yozgan yirik marsiya-dostonlarida millat va xalq(butun) boshini qovushtirish uchun o'z hayotini tikkan bahodir va tadbirkor yurt ulug'larini madh etdi, ulusning bosh manfaati, milliy davlatning yetakchi g'oyasi nima ekanligini yorqin satrlarda ifodalab berdi:

Turk budunini biriktirib,

El tutunmog'ingizni bunda bitdim.

Yanglishib parchalanishingizni,

Yana bunda bitdim.
Ne-ne so‘zim esa,
Mangu toshga bitdim.
Uni ko‘ra biling,

Endigi turk buduni, beklar.[8]

Shuningdek, eng qadimgi Turk xoqonligi davriga oid yana bir yozma yodgorlik “Irq bitigi” (“Tabirnoma”)da turkiy xalqlarning turmush tarzi, axloqiy munosabatlari bilan bog‘liq yaxshilik va yomonlik tush ta‘birlari tarzida bayon etiladi. Tush ta‘birlarida yomon hodisa-voqealar zamirida yomonlik yotishi ifodalanadi:

“Men olti boshli ilonman,
Oltin qorin-qursog‘imni,
Qilich bilan chopib,
Mening tanamni yo‘l chetiga,
Boshimni uyim yo‘lga qo‘yishdi”, - deyishadi.
Bilib qo‘ying: bu-yomon.[9]

Xulosa qilib aytganda, qadimiy Turkiy yodgorliklaridagi ta'lim-tarbiya masalalari bugungi pedagogika nazariyalarini rivojlantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'limning jamiyatni rivojlantirishdagi rolini to‘g‘ri tushunish va qadriyatlar asosida tarbiyalash jarayonlarini zamonaviy ta'lim tizimida tatbiq etish, nafaqat o‘tmishdagi tajribalardan foydalangan holda, balki jamiyatning ma'naviy-axloqiy rivojiga katta hissa qo‘shadi. Shuningdek, qadimiy ta'lim tizimining bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini saqlab qolganligini va zamonaviy pedagogikada uni to‘g‘ri tatbiq etish zarurligini ko‘rsatib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Islom Karimov. Biz kelajagimizni o‘z qo‘limiz bilan quramiz. 7-jild. - Toshkent: “O‘zbekiston”, 1977
2. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. I tom, - Toshkent: “Fan”, 1968

3. “Avesto”. Tarixiy - adabiy yodgorlik. Asqar Mahkam tarjimasi. -Toshkent: “Sharq”, 2001
4. H.Boboyev, T.Do‘stjonov, S.Hasanov. “Avesto” - Sharq xalqlarining bebaho yodgorligi – Toshkent 2004
5. Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР. – М.: “педагогика”, 1989, с 10
6. B.Do‘schonov. “Avesto” o‘g‘itlari. “Xalq so‘zi”, 2000-yil 19-may
7. N.Atayeva, F.Rasulova, M. Salayeva, S.Hasanov “Umumiy pedagogika” I kitob. -Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2012
8. A.Qayumov. Qadimiyat obidalari. –Toshkent, 1972
9. “Irk bitigi” (Ta’bimoma). Qadimiy hikmatlar. O‘zbek tiliga R.Rahmonov o‘g‘irgan. -Toshkent: “Adabiyot va sa’nat” nashriyoti, 1987